

„Értelmiségi válaszutak 1945 után” volt a címe és tárgya a Magyar Tudományos Akadémia 2017. évi közgyűlése idején a Filozófiai és Történettudományok Osztálya által tartott egész napos tudományos ülésnek. E rendezvény bizonyos értelemben folytatása és kiteljesítése volt a két évvel korábban tartott – ugyancsak a „History könyvek” sorozatban közreadott – konferenciának, amely „A konzervatív társadalomtudósok politikai válaszutja az 1930-as és 40-es években” címet viselte. Ennek megbeszélése után logikusan következik az a kérdés, hogy a fasizmusba torkolló autokratikus rendszernek a humanista-demokrata értelmiségi ellenzéke milyen utakat keresett és talált a második világháború után. Kényes és fontos kérdés ez, mert Magyarország ritka és töredékes demokratikus közjogi és politikai hagyományai között lehet és kell számon tartanunk az 1945 és 1948 közötti néhány évet, mint ahogy ezt tették a rendszerváltó pártok, a jogalkotás és kormányzat. Ugyanakkor a bekövetkező társadalmi változások iránya, a politikatörténeti tények, az egyéni karrierutak elágazásai rendre mind tanúsítják, hogy a külső adottságként felfogható világtörténeti konstellációban ezek az évek mintegy fokozatos átmenetet jelentettek a hazai bolsevik diktatúra felé.

Értelmiségi válaszutak 1945 után

Értelmiségi válaszutak

1945 után

KOSSUTH KIADÓ
www.kossuth.hu
e-mail: kiado@kossuth.hu

2800 Ft

Both Noémi Zsuzsanna | Frank Tibor | Gyarmati György
Hatos Pál | Hunyady György | Paládi-Kovács Attila
Palasik Mária | Romsics Ignác | Standeisky Éva | Weiss János

ÉRTELMISÉGI VÁLASZUTAK

EGY AKADÉMIAI ÜLÉSSZAK
ELŐADÁSAI

KOSSUTH KIADÓ

TARTALOM

Bevezető	5
STANDEISKY ÉVA A szellemi elit és a politika változása a második világháborút követő években	9
WEISS JÁNOS Üldözések és üldöztetések a második világháború utáni magyar filozófiai életben	30
FRANK TIBOR A magyar anglisztika nehéz születése: Szenczi Miklós és Országh László	46
PALASIK MÁRIA Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán válaszfűjtjai 1945–1948	71
ROMSICS IGNÁC Kényszerek és választások	102
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Ortutay Gyula	128
HATOS PÁL „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia”	146
BOTH NOÉMI ZSUZSANNA Jakó Zsigmond és Imreh István	179
GYARMATI GYÖRGY Bibó István jelenléte és távolléte, avagy meghívás- kiebrudalás algoritmusai a magyar közéletben, közgondolkodásban	196
HUNYADY GYÖRGY Mátrai László kortársai között	214

- ²⁶ Békefi Benő: *Országos Református Szabad Tanács iratai*. Budapest, 1946. 9.
- ²⁷ Dr. Ravasz László elnöki megnyitó beszéde az Országos Református Lelkészegyesület közgyűlésén, 1946. évi szeptember hó 25-én, Budapest, Bethlen Gábor Nyomda, 1946. 10.
- ²⁸ Ravasz László XXVI. püspöki jelentése, Budapest, Bethlen Gábor Nyomda, 1947. 27.
- ²⁹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 344.
- ³⁰ Szövegét lásd Ravasz László: *Szabad egyház a szabad államban. Élet és Jövő*. 1948. május 15. 1.
- ³¹ Tildy Zoltán az 1956-os forradalom idején, Nagy Imre kormányának államminisztereként, arról tájékoztatta Ravasz Lászlót és Pap Lászlót, hogy Péter János orosz kém, ami a későbbi külügyminiszteri kinevezését illetően nem is alaptalan feltételezés. L. Pap László: i. m., 181.
- ³² TRETGYK, Kt.d. 14.593.
- ³³ Révész Imre: *Baráti bírálólat Ravasz László kéziratosa önéletrajzához*. 1961. október. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (kézirat) RR 42.
- ³⁴ Király István: *Napló 1956–1989*, Budapest, Magvető, 2017. 394–395.
- ³⁵ *Magyar Tudomány* 1989/9. 762.
- ³⁶ Vezér Erzsébet: Beszélgetés Ravasz Lászlóval irodalmi és szerkesztői tevékenységéről. [1968] In *Ráday-Gyűjtemény Évkönyve*, VI. 307.
- ³⁷ *Emlékezésem*. i. m. 395.

Both Noémi Zsuzsanna JAKÓ ZSIGMOND ÉS IMREH ISTVÁN*

A huszadik század sorsfordulóinak következtében jelentősen megnőtt a kisebbségben élő magyar történészek száma, a Magyarország határain kívül tevékenykedő kutatóknak azonban egyedül Erdélyben sikerült csoporttá szerveződniük.¹ Jakó Zsigmond és Imreh István a „kolozsvári magyar történetírói iskola” két meghatározó egyénisége volt.² Szocializációjuk és világszemléletük különbözősége ellenére a második világháborút követően hasonló keretek között tevékenykedtek, s történetírói munkásságuk egyaránt a két világháború közötti erdélyi magyar történetírás hagyományába illeszkedik. A két életmű párhuzamos áttekintésével az erdélyi magyar történetírók a 20. század második felében jellemző integrációs modelljének két lehetséges példáját szeretném vázolni.

Jakó Zsigmond 1916-ban a partiumi Biharfélegyházán, a későbbi magyar–román határtól alig pár kilométerre, háromgyermekes értelmiségi családban született. Szűkebb környezetének írott és tárgyias emlékei iránt tanúsított érzékenysége korán felkeltette benne a történelem iránti érdeklődést,

* Köszönettel tartozom Pál Juditnak, Romsics Ignácnak és Balogh Róbertnek, akik javaslataikkal segítették a kézirat véglegesítését.

így 1934-ben a pesti egyetem történelemtudományi és klasszika-filológia szakára iratkozott be. Olyan kiemelkedő tanárok kezé alatt formálódott, mint Hajnal István, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula és Mályusz Elemér. Utóbbinak jelentős része volt abban, hogy Jakó Zsigmond a medievisztika és a kora újkor kutatása mellett kötelezte el magát. Doktori dolgozatát is Mályusz Elemérhez írta szülőföldje, Bihar megye népiség- és településtörténetéről. Monográfiája 1940-ben a Mályusz által szerkesztett *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* című sorozatban, könyv alakban is megjelent. Munkáját az Akadémia Körössy Flóra-díjban részesítette. Tanulmányainak befejezését követően rövid gyakornokoskodás után Jakó Zsigmond a Magyar Országos Levéltár alkalmazottja lett, 1941-ben azonban régebb óta dédelgetett tervének megfelelően Kolozsvárra költözött, ahol az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) levéltárában Kelemen Lajos főigazgatósága alatt kezdett el dolgozni. Budapesten szerzett tudása így Kelemen Lajos révén egészült ki az erdélyi levéltárügyben és történelemkutatásban nélkülözhetetlen ismeretekkel és tapasztalatokkal.³

Imreh István 1919-ben a háromszéki Sepsiszentkirályon látta meg a napvilágot.⁴ Benkő Samu jellemzése szerint apja „az a fajta falusi székely volt, aki már nemcsak a lóhoz értett, hanem gépkocsihoz is”.⁵ Teherfuvarozástól kocsmatartásig sok mindennel megpróbálkozott, idős korában tisztviselőként kereste meg kenyerét. Habár otthonról korán elkerült, a székely falu és a paraszti környezet Imreh István később kibontakozó tudományos tevékenysége során kiemelt jelentőséget kapott. Az elemi iskola elvégzését követően középiskoláit Kolozsváron és Brassóban végezte. Ezen időszakban figyelme a képzőművészet,

majd apjának ösztönzésére a kereskedelem irányába terelődött. 1940-ben a Kolozsvárra visszatérő Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karára iratkozott be. Egyetemi tanulmányainak időszakában többek között a Boér Elek, Kislégi Nagy Dénes, Búza László, Kovrig Béla és Teleki Géza óráit látogatta, közelebbi kapcsolatba azonban az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársaként dolgozó Venczel Józseffel került. Együttműködésükre a Venczel József irányításával zajló bálványosváráljai felkutatás, illetve az Imreh István Erdélyi Tudományos Intézettől kapott ösztöndíja adott alkalmat. A váráljai terepmunka során érvényesülő szemléletnek és az itt alkalmazott módszereknek Imreh István kutatói egyéniségének formálásában kiemelt szerepük volt, az Erdélyi Tudományos Intézet ösztöndíja pedig a székely közbirtokosságok témakörében folytatott kutatásait mozdította elő. Ily módon Rajty Tivadar, a Közgazdaságtudományi Kar dékánjaként még a szovjet hadsereg Kolozsvárra való bevonulását megelőzően bejelentette Imreh István *Székely közbirtokosságok* című doktori értekezésének elfogadását.⁶

A második világháború utáni események és az impériumváltást szentesítő 1947-es párizsi békeszerződés hatására az erdélyi magyarok közül sokan a repatriálás mellett döntöttek. Jakó Zsigmond és Imreh István, a közösségi érdeket az egyéni érvényesülés elé helyezve a kisebbségi létforma vállalása mellett döntött. Jakó Zsigmond 1944-ben egyéves bécsi ösztöndíjról mondott le, a következő évben pedig az egyetemi katedrájától megfosztott Mályusz Elemér helyének elfoglalására vonatkozó lehetőség elől tért ki.⁷ Miután a döntéseket megelőző dilemmák és bizonytalanságok megragadására csak ritkán van lehetőség,⁸ hosszabban idéznék Jakó Zsigmond a felkínált állás kapcsán 1945.

augusztus 24-én keltezett Mályusz Elemérnek küldött leveléből: „Sok vívódással, kétségbeesésekkel, megaláztatásokkal telített mindennapjaim közül is kiemelkedett a tegnapi évforduló napja, amikor Professzor Úr üzenetét megkaptam. Bár rolóimat is leeresztettem, hogy a város új lakóinak örömujjongása ne érjen el hozzám, mégis annak a fojtogató idegen világnak a moraja volt a levél kísérőzenéje. Furcsa, különös érzés szállt meg rövid időre. Körülöttem ez a világ, mely az emberi élet előfeltételeit is meg akarja vonni tőlem, mert magyar vagyok, a teljes ridegségében kibontakozó kilátástalan jövő – s kezemben a levél, mely lehetőséget kínál, hogy kicsúszsak ebből a fojtogató gyűlölet-posványból. Egy év óta ekkor ébredt fel bennem először a gondolat, hogy nem örültséggel ordító csordával szemben azokkal az eszközökkel megállni, melyekkel én rendelkezem? Mert úgymint mi lehet a vége? Csakis az, hogy előbb-utóbb keresztülgázolnak rajtam. Fialat vagyok s olyan példákat szolgáltatott a közelmúlt s szolgáltat a jelen, hogy bennem is feltámadt valami különös érzés: menni, futni, menekülni innen, s ha a többiek már nem segíthetnek, akkor legalább én élhessek ember módjára. Néhány percig nagyon boldog voltam: mégsem csap össze a fejem felett az áradat, mert lábam alatt szilárd már a talaj.” Végül mégis más álláspontra jutott. Döntését a következőképpen indokolta: „A tavalyi összeomlás idején, de azóta is számtalanszor volt alkalmam tapasztalni, hogy miként mondanak csütörtököt »elismert tekintélyeink« és hogy bizonyos esetekben és helyeken józan ésszel, egyenes gerinccel, némi kockázat vállalásával mennyit segíthet egyetlen ember is. Abban a szegényes épületben, amit a romokból összerakoltunk, nekem is jutott szerep. Nyilván azért, mert más nem csinálta azokat. Ha most én is a dolgok könnyebbek

végét választanám, egy újabb területen akadna meg a munka, mert itt igazán minden magyar szakember »pótolhatatlan« t.i. tényleg nincs akit helyére állítsanak. [...] Én el vagyok szánva, hogy minden körülmények között helyemen maradok, s ha innen erőszakkal eltávolítanak, akkor is Erdélyben maradok s igyekszem a magyar történeti kutatást arra az útra terelni, melyet a Professzor Úr kijelölt.” Mindezt annak ellenére, hogy a körülményekkel tisztában volt. Közvetlenül a román katonai közigazgatás bevezetését követően már úgy látta, hogy „a »demokrata« Romániának csak a jelzője új, de »fasiszta« elődjétől semmiben sem különbözik. Nem változott itt semmi. A régi eszközök, hang, irányvonal.”¹⁰

Jakó Zsigmond 1947-től rövid megszakítással 1981-es nyugalomba vonulásáig volt a Bolyai, majd az 1959-es egyesítéssel létrehozott Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyarságtörténetet, később segédtudományokat és a paleográfiát oktató professzora. Ezzel párhuzamosan a Román Akadémia 1949-ben létrehozott kolozsvári Történeti Intézetének munkatársaként is dolgozott. Miután előadókészségével elégedetlen volt és saját elmondása szerint a megismert dolgok közlésének vágya sem munkált benne, a kutatómunkát második helyre szorító tanári hivatással újabb áldozatot vállalt.¹¹ A jól képzett szakemberek hiányának problémája és az „utánpótlás” kérdése azonban már huszonevésen foglalkoztatta. Katedrája mögül kezdettől fogva arra törekedett, hogy Mályusz óráinak tanulságait Erdélyben is meggyökereztesse. Miként azt tanárának írta: „Valamit szeretnék továbbadni abból, amit én négy esztendő alatt közös szerda-délutánjainkon magamra szedtem. Ott egészen közönséges és magától értetődő dolgokat: lelkiismeretességet és alaposágot, a tudományos

egyetemi munkának való becsületét, az állandó egyenletes és fegyelmezett munkát, áldozatvállalást eszmékért és a közösségért.”¹²

A szociális problémák iránt érzékeny és a népi mozgalom baloldali irányzatának szellemisége, kiváltképpen Erdei Ferenc társadalomszemlélete által megérintett Imreh István, Jakó Zsigmonddal ellentétben hitt a népi demokrácia elveiben és azok megvalósíthatóságában. Ezt írásai mellett háború utáni szerepvállalása is jelzi: három barátjával együtt alapító tagja volt a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetének (MÁGISZ), melynek célja a szervezet alapszabálya szerint „az erdélyi dolgozók gazdasági és szociális érdekeinek védelme a kölcsönös támogatás és kollektív munka alapján életszintjük emelése, kulturális és közegészségügyi viszonyainak javítása és előbbre vitele” volt.¹³ Emellett a MÁGISZ deklarált céljai közé a társadalmi és gazdasági élet kollektív újjászervezése is beletartozott. Ennél is fontosabb, hogy 1945-ben Imreh István belépett a Román Kommunista Pártba,¹⁴ s eközben a kormánnyal együttműködésre kész Magyar Népi Szövetség céljaival is azonosult.¹⁵ Mindezt és Imreh István székelységgel szemben érzett hivatástudatát tekintetbe véve valószínű, hogy a budapesti Társadalomtudományi Intézetben Bónis György közvetítése révén kilátásba helyezett álláslehetőség komolyabban nem foglalkoztatta.¹⁶ Annál is inkább, mivel a pesti ajánlattal egyidejűleg kapott kinevezést a kolozsvári egyetemen, majd a Román Akadémia Történeti Intézetében.

Imreh István 1948-tól a magyar nyelvű történelemoktatás 1983-as felszámolásáig volt a kolozsvári egyetem jog- és közgazdaságtudományi, majd történelemtudományi karának tanára. Számára a történettudomány a jelen megismerését, sőt átalakítását szolgáló eszköz volt, mely célját

akkor teljesíti be, ha hatással van a környezetre. Ez az oka annak, hogy a kutatómunka mellett tanári szerepében is otthonosan érezte magát. Jogtörténetet, majd egyetemes új- és jelenkortörténelmet adott elő, ezek mellett ún. speciális szemináriumot tartott. Ez utóbbi keretében alkalma nyílt saját kutatási eredményeiről is beszélni diákjainak, akik rajongtak érte. Ugyanez igaz lelkesedéssel végzett tudománynépszerűsítő előadásainak közönségére is, akik körében közkedveltsége esetenként a helyi plébánoséval vetekedett.¹⁷ Noha előléptetése több évtizedes tanári működése során több alkalommal is napirendre került, Imreh István professzori címet nyugdíjba vonulása előtt nem kapott.

1944 májusában Jakó Zsigmond még erdélyi „népese- és nemzetiség-történeti Csánki-ként” gondolt önmagára,¹⁸ az egyre erősödő nyomás következtében azonban népiség- és településtörténeti kutatásai kényszerűen abba maradtak. A *gyulai vártartomány úrbáriumai*, illetve *A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története* című kötetek¹⁹ megjelenését követően úgy gondolta, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések tárgyalásakor érvényesítendő elvárásokat nem tudja összeegyeztetni tudományos meggyőződésével.²⁰ Az 1950-es évek derekától az ideológiailag semlegesebb művelődéstörténeti kérdéseket tartotta célszerűnek. Kezdetben értelmiségtörténettel és az anyanyelvi írásbeliség kialakulásával, ezt követően az erdélyi könyvkiadás-, könyv-, illetőleg könyvtártörténet kérdéseivel foglalkozott. Ez irányú kutatásainak jelentős állomása volt az 1976-ban megjelent *Írás, könyv, értelmiség* című kötet és a Radu Manolescuval közösen írt, román és magyar nyelven egyaránt megjelent latin írás történetét összefoglaló kiadvány.²¹ A 18. századi erdélyi emlékiratirodalom egyik kiemelkedő darabjának, Rettegi György

emlékiratának a közzétételével az erdélyi kora újkori forráskiadás mintaszerű példáját teremtette meg.²² A gyakori kitérők ellenére Jakó Zsigmond életművét egységesnek tekintette. Egy 2000-es évek elején készült interjúban tett nyilatkozata szerint „Az intézményi keretek kényszerű változtatása [...] nem jelentette a távlati tervek feladását, hanem csak a teendők sorrendjében hozott változást a megvalósítás lehetőségeihez igazodva.”²³

Imreh István az államszocializmus időszakában megjelent nagyobb lélegzetű művei a gazdaság- és társadalomtörténet tematikájába illeszkednek. A Dimitrie Gusti nevével fémjelzett monografikus szociológiai iskolához, Mályusz Elemérhez és az *Annales* irányzatához is kötődő regionális léptékű elemzései döntően a Székelyföld, illetve a „rendtartó és törvényhozó” székely falura koncentrálnak.²⁴ Imreh István esetében a témaválasztás nem „kényszerpálya” eredménye volt, mint ahogyan ez Jakó Zsigmond mellett pl. a forradalom és szabadságharc történetének kutatását kényszerűen mellőző Egyed Ákosról vagy a Wesselényi-életrajzról lemondó Csetri Elekről is elmondható.²⁵ Nála a „mindennapok történelme” és a struktúrák iránti érdeklődés szocializációjának és szakmai formálódásának következménye volt. Ars poeticája és világszemlélete az 1960-as és 1970-es években az aktuális pártkurzussal viszonylag könnyen összeegyeztethető volt, így elveinek feladása nélkül, kisebb kompromisszumok árán publikálhatta. Pályájának csúcán önmagát a „székely faluközösség nótáriusának” tekintette,²⁶ elragadtatottabb pillanataiban pedig odáig ment, hogy kijelentette, „amióta az eszemet tudom, szeretnék székely paraszti írásokat megjelentetni.”²⁷

A tanári és kutatói munka mellett Imreh István és Jakó Zsigmond esetében is érdemes kitérni a tudományszerve-

zés terén végzett munkájuk eredményeire.²⁸ Az intézményes háttér hiányát pótolni hivatott szerepkör betöltésének igényét a programadó írások jelzik, az eredményeket pedig egy-egy kiadvány példázza. Az Imreh István bábaskodásával elkészült *Változó valóság* című szociográfiai és szociológiai tanulmányokat közlő sorozat első és második darabja 1978-ban, illetve 1984-ben látott napvilágot.²⁹ Az erdélyi magyar szociológia történetében kiemelkedő jelentőségű vállalkozás célja annak bevezető tanulmánya szerint a hagyományok folytatása és az önismeret megalapozása volt.³⁰ Hasonlóan az önismeret igényéből nőtt ki a Jakó Zsigmond által kezdeményezett ez idő tájt megjelent *Művelődéstörténeti tanulmányok* ugyancsak két kötetet megért sorozata is.³¹

Az említett vállalkozások a tanítványi kör kineveléséhez is megfelelő terepként szolgáltak. Az Imreh István által felvállalt történetírói programnak napjainkban is van folytatása. Ezt az 1999-ben megjelent *Festschrift*³² mellett több történész életút-elbeszélése igazolja. „Imreh-iskoláról” azonban nem beszélhetünk, s ebben minden bizonnyal az 1950-es évektől fokozatosan felszámolt intézményes keretnek és az iskolateremtéshez szükséges pozíciók hiányának volt döntő szerepe. Jakó Zsigmond körül viszont kialakult egy, az EME kutatóintézete révén intézményes szinten is egybefogott, iskolának nevezhető kör. Korábbi tanítványainak sorából pedig kiemelkedik pl. a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) külső tagjává választott Kovács András és Sipos Gábor, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem megalapításában szerepet vállaló és azt haláláig rektorként irányító Tonk Sándor, vagy a Babeş-Bolyai Tudományegyetem jelenlegi rektora: Ioan Aurel-Pop. Miközben a rendszerváltást követően az EME újjászervezésében

és az egyesület kutatóintézetének létrehozásában Jakó Zsigmondnak oroszlánrésze volt, Imreh Istvánnál az 1990-es évek elején Parkinson-kórt diagnosztizáltak. Hirtelen megromlott egészségi állapotáról hírt adva írta 1991 áprilisában Benda Kálmánnak, hogy „Az sajnos bizonyosnak látszik, hogy legénykoromnak erősen végére jutottam. Nehéz lesz új életrendhez szokni, de mit lehessen tenni. Igyekszem egy-két dolgot befejezni. S természetesen vállalni azt, amit úgy gondolom, hogy én nékem kell elvégezni.”³³ A korábban beszűkülő publikálási lehetőségek miatt felgyűlt kéziratok közzétételét és a megkezdett kutatások folytatását még abszolválni tudó történést a közéleti szerepvállalásban egészségügyi problémái akadályoztatták.

Az EME kutatóintézetének létrehozása és az abban működő kutatók kinevelése,³⁴ továbbá a rendszerváltás után megjelentetett forráskiadványai okán tekinthetett Jakó Zsigmond a nyugdíjazása utáni évtizedekre pályájának legtermékenyebb szakaszaként. Jakó Zsigmond az EME kutatóintézetének programjában is visszaköszönő, az 1980-as évekre kikristályosodó elképzelése szerint ugyanis az erdélyi magyar történetírók elsődleges feladata a régió forrásanyagának közzététele kell hogy legyen. Ezáltal tartotta ugyanis integrálhatónak a „Mohamed koporsójaként ég és föld között”, azaz a magyar és a román tudományosság között lebegő erdélyi magyar történettudományt.³⁵

Miközben az „összmagyar tudományosság” programja csak a rendszerváltás után nyerhetett teret, a román tudományos életbe való integrálódás igénye az erdélyi magyar történészek körében korábban is jelen volt, sőt kötelező érvénnyel bírt. Ezt a Jakó Zsigmond és Imreh István tolla alól kikerülő román nyelvű publikációk magas aránya, illetve a kapcsolattörténetre hangsúlyt helyező értelmezé-

si keret egyaránt jól mutatja. Bár történetírói munkásságuk román tudományosság általi recepciója nem volt maradéktalanul sikeres, Jakó Zsigmondot az MTA mellett 1996-ban a Román Akadémia is tiszteleti tagjává választotta, Imreh István pedig az MTA 1990-ben odaitélt külső tagsága mellett a Román Akadémia tekintélyes Nicolae Bălcescu-díjában részesült.

Jakó Zsigmond és Imreh István életútjának egyaránt vannak olyan elemei, melyek más, a mostani elemzésből kimaradt személyek sorsát idézik. Ahhoz azonban, hogy végszó gyanánt a „kolozsvári magyar történetírói iskolára” vonatkozóan általános érvényű kijelentéseket tehesünk, további mélyfúrásokra van szükség.

JEGYZET

- ¹ Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 412.
- ² A „kolozsvári magyar történetírói” iskola kifejezésének használatát az államszocialista korszakban alkotó kolozsvári magyar történészek egy szűkebb körére alkalmazva azért tartom alapvetően legitimnek, mert az egymással kollegiális és baráti viszonyban lévő kutatók a magyar történetírás intézményes keretének hiányában is tevékenységük összehangolására és explicite megfogalmazott távlati célok szolgálataira törekedtek. Míg Jakó Zsigmondnak az erdélyi magyar történetírás céljainak meghatározásában volt kulcsszerepe, addig Imreh István véleménye a székely múlt feltárásának vonatkozásában volt mérvadó. Lásd Both Noémi Zsuzsanna: „A székelyek múltjának marxista feltárásáért.” Programadó írások a szocializmus időszakából. In *Certamen*. V. kötet. Megjelenés alatt.
- ³ „...pályám egy nagy kaland volt.” Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. *Erdélyi Múzeum* LXVIII(2006) 3–4. 17.
- ⁴ Imreh István fiatalkori éveire vonatkozóan lásd Both Noémi Zsuzsanna: Imreh István gyermek- és ifjúkora. In *Terek, intézmények, átmenetek*. Szerk. Fedinec Csilla. Budapest, Ballassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2015. 118–138.
- ⁵ Benkő Samu: A múltidéző titka. Élmény és biztos tudás. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 5.
- ⁶ Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj / Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége (AND JC). Uni-

versitatea Bolyai din Cluj / Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, F 1363. (F 1363) dos. 150. Jegyzőkönyv a közgazdaságtudományi kar 1944. évi október 9-én tartott üléséről. 1944/1945. 51–55. A gyűlésen a dékánon kívül mindössze Lázár Livius volt jelen, ugyanis a kar többi tanára ekkor már nem tartózkodott a városban.

- ⁷ Pál Judit: Jakó Zsigmond, a tudományszervező. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 25.
- ⁸ Hiszen általában is igaz, amit Kövér György a politikai cselekvők indítékainak feltárására vonatkozóan ír: „A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, amely a történész rendelkezésére áll, s abból kell visszakövetkeztetnie arra, ami annak létrejöttét megelőzte. Egy definitív állapotból kell rekonstruálni az alternatív helyzetet.” Kövér György: *Biográfia nehézségei*. In Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 20.
- ⁹ Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTA Kézirattár). Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. augusztus 24.
- ¹⁰ MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. június 28.
- ¹¹ „Az Isten nem áldott meg engem megfelelő előadókészséggel, a megismert dolgok közlésének a vágya sem volt bennem sohasem erős. S most valójában azt a munkát kell második helyre tennem, ahol talán tudtam volna valami komolyabb eredményeket felmutatni, azért a feladatért, melyet sohasem ambicionáltam. A döntő meggondolás elhatározásomban az volt: legalább itt találjanak otthont, s ha még oly gyenge tolmácsot a Pesten most elhallgató tanítasok.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. október 26.
- ¹² MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1947. március 7.

- ¹³ Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kézirattár. István Imreh hagyatéka, 589. tétel. A Munkások Általános és Ipari Szövetkeztének alapszabálya. 1.
- ¹⁴ Consiliul Național pentru Studiarea Arhivelor Securității / Állambiztonsági Irattárakat Vizsgáló Országos Tanács. Imreh István megfigyelési dossziéja. Személyi leírás, 1968. jan. 16. 1.
- ¹⁵ AND JC. F 1363. dos. 123. A Bölcsész- Nyelv- és Történelemtudományi Kar dékánjának személyzeti osztályhoz küldött jelentése. 1947. március 25-én. 87–91.
- ¹⁶ Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára. Markos András hagyatéka, Bónis György levele Markos Andrásnak, 1947. szeptember 25.
- ¹⁷ Egy 1993-ban készült interjúban Cseke Péter utalt arra, hogy Imreh István egy Homoródszentmártonban tartott előadását követően szavait egy álló hétig „izlelgették az emberek” s „a kapálóban az asszonyok mind azt hajtogatták: »Ó bár csak egy ilyen papunk lehetne...!«” Arról, hogy Cseke Péter tulajdonképpen miként volt fültanúja a homoródszentmártoni kapálóban elhangzottaknak, forrásunk nem ejt szót. Bethlen Gábor a Nagy-Homoród mentén. Imreh István kolozsvári történéssel beszélget Cseke Péter. In *Honismeret* XVIII(1993: 1. sz.) 44.
- ¹⁸ „Az idő telik, s egyre jobban félek, hogy azok az eszmék, melyek munkára serkentenek, erőt adnak minden fáradtság elviselésére, ha nem is veszítik el értelmüket, de egyre inkább elszíntelenednek bennem. Ezeket a még lendülettel teli éveket szerettem volna felhasználni, hogy pótoljam, aminek hiányát érzem, s felkészüljek tudásban azoknak a feladatoknak az eredményes megoldására, melyek egyre világosabban rajzolódnak ki előttem. Kedvenc vesszőparipám, az erdélyi és kelet-magyarországi népesedéstörténet kiegészítőjeként mind jobban kialakul bennem egy erdélyi, amint magamban nevezni szoktam, »népesedés- és nemzetiségtörténeti Csánki«. Mindkettő egyedül is túlméretezett feladat, de ha

- arra gondolok, hogy mekkora lenne a hasznuk és értékük, nem lehet vitás, hogy neki kell vágni. Helyes munkamódszerrel, azt hiszem, meg is tudom csinálni.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levelei Mályusz Elemérnek (I), 1937, Ms 6401/223–257. 1944. május 9.
- ¹⁹ Jakó Zsigmond: *A gyulai vártartomány úrbáriumai*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944; Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuba története*. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1956.
- ²⁰ „Hamarosan kiderült azonban, hogy a megváltozott társadalmi helyzet következtében a mezőgazdaságról, a falvak népéről, még konfliktusairól sem az egykorú források alapján kell szólni, hanem csak a marxista tanok szellemében. Önmagammal kerültem volna összeütközésbe, ha 1947 körül nem fordítok teljesen hátat az agrárvilág kutatásának.” „...pályám egy nagy kaland volt” i. m. 19.
- ²¹ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, Kriterion, 1976; Jakó Zsigmond, Radu Manolescu: *A latin írás története*. Budapest, Európa, 1987. A kötet román változata 1971-ben *Scrierea latină în evul mediu* címen, a Tudományos Könyvkiadó (Editura Științifică) gondozásában jelent meg.
- ²² Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.
- ²³ „...pályám egy nagy kaland volt” i. m. 18.
- ²⁴ Mindenekelőtt lásd pl.: *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a bomló feudalizmus évszázadából*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Imreh István. Bukarest, Kriterion, 1973; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion, 1983.
- ²⁵ Erről lásd Pál Judit: Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után. In *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. Erős Vilmos, Takács Ádám. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 43–56.

- ²⁶ Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára. Tárkány Szücs Ernő néprajztudós és felesége, Bihal Ella néprajzkutató iratai, 8 doboz, 13a tétel. Imreh István Tárkány Szücs Ernőnek küldött újévi köszöntője. Év nélkül. Jellemző, hogy a köszöntőt egy székely falutörvényről készített fénykép díszíti.
- ²⁷ Az idézet a következőképpen folytatódik: „Székely falutörvényeket első sorban, de mást is, amibe ők beszélnek önmagukról.” Herman Ottó Múzeum. Wellmann Imre kéziratgyűjteménye. Imreh István levele Wellmann Imrének 1970. márc. 23.
- ²⁸ Jakó Zsigmond tudományszervezés terén betöltött szerepének jelentőségére Pál Judit mutat rá. Lásd Pál Judit: Jakó Zsigmond, a tudományszervező. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 25–35.
- ²⁹ *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok.* Szerk. Imreh István. Bukarest, Kriterion, 1979; *Változó valóság.* Szerk. Egyed Péter. Bukarest, Kriterion, 1984.
- ³⁰ Lásd Imreh István: Előljáróban. In *Változó valóság* i. m. 1979. 5–18.
- ³¹ *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1979; *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1980.
- ³² *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.* i. m.
- ³³ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. Benda Kálmán irathagyatéka, Benda Kálmán irathagyatéka, C/104. Imreh István levele Benda Kálmánnak. 1961. április 20.
- ³⁴ Erre vonatkozóan lásd Fejér Tamás: Szakembernevelés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 39–43.

- ³⁵ „Mert csak Mohamed koporsója lebeghetett úgy az ég s a föld között, mint ahogyan jómagam és sorstársaim kalló-dunk – innen is, onnan is kirekesztve – a magyar és a román történettudomány között.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (III), 1961. Ms 6401/295–332. 1971. november 16.

Gyarmati György

BIBÓ ISTVÁN JELENLÉTE ÉS TÁVOLLÉTE, AVAGY MEGHÍVÁS- KIEBRUDALÁS ALGORITMUSA A MAGYAR KÖZÉLETBEN, KÖZGONDOLKODÁSBAN

$2 \times 2 = 9$ (ortodox, sztálini számtan)

$2 \times 2 = 5$ (revizionista, nagyimrés számtan)

$2 \times 2 = 7$ (unortodox, Kelet-EU számtan)

S akinek nem tetszik, attól megkérdezzük: azt akarod,
hogy 2×2 újra 9 legyen?

(A matematikusokat nem kérdezik,
mert azok fontos ügyekben illetéktelenek.)

A pácban mindenki benne van. Hamvas Béla
(Hogy ne mindig ennek illyésnyelvű parafrázisát citáljuk.)

A mondandó – címben jelölt – értelmezési kerete nem saját találmány. Bibó István közéleti pályája – és utóélete – maga kínálja ezt a tagolást, keretezést. Annyiban tágítottam a konferencia témamegjelölését, amennyiben kihasználom a válaszut többes számát, illetve azt, hogy az „1945 után...” nemhogy máig érően, hanem a jövőt illetően sem állít időkorlátot. Redukcionista tárgyalást sokkal inkább a referátum időkorlátos Prokrusztész-ágya követel, ám ezt segít áthidalni nevezett életének és munkásságának közismertsége, a „félszavakból megértjük egymást” konstelláció.¹

A világháború után gyökeresen átalakuló – és azon belül hektikus – viszonyok között azoknak is számot kellett adniuk/vetniük addigi előéletüket illetően, akik esetében értelmezhető a konferencia „demokratikus válaszutak” hívószava. A kiútkeresés-beilleszkedés dilemmája szempontjából Bibó „válasza” – az utólagos visszatekintés prizmatörésein át – formálisan szokványos lehetett mind az égi Mindenható, mind a földhözragadtabb, aktuális ítélőszék (igazolóbizottság) lusztrációs igényét illetően: „Kérem, én készültem!” Tartalmilag volt változatosan egyedi, amit tarsolyában rejtett.

Oda túlra felmutathatta a – sokgrádicsú tanulmányai után – húszas éveinek második felében készített, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című személyes reguláját,² amihez – ma már elmondható – élethosszig tartotta magát. Az evilágiaknak meg sorolhatta volna: 1938-ban közreműködött a Márciusi Front 12 pontjának szövegezésében;³ 1944 nyarán papírra vetette – a magyar középosztály és a magyar munkásság közötti – *Békeajánlat-fogalmazványát*,⁴ s majdnem befejezte a háborút követő újjárendezésre szánt (1942-ben elkezdett) scenárióját, a „békecsinálók könyvét”.⁵ A vészorszak gyilkos tobzódásba fordulásakor zsidó honfitársai mentését szolgáló iratok gyártására használta igazságügy-minisztériumi beosztását. Sietek hozzátenni: ő ezekkel konfúzus helyzetben is nehezen hozakodott volna elő, de szükség se volt rá, mivel – profánul szólva – „simán” igazolták.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁNI „PRÓBÁLKOZÓ DEMOKRÁCIA” IDŐSZAKA

Bibó Istvánt 1945-ben meghívták a rendszerváltó magyar kormányzati adminisztrációba. Minisztériumi főtisztviselőként